

Lobnor Bilmeceleri Üzerine

Dr. Minara ALİYEVA ESEN*

“Dünya edebiyatı ve folklorunun önemli bir türü olan bilmeceler insanlığın ortaya koyduğu ilk sözlü eserlerden biridir. Masallarda, atasözlerinde ve manilerde olduğu gibi bilmecelerde de söyleyen belli değildir. İnsanlar bilinmeyen zamanlarda ve bilinmeyen yerlerde bilmeceler uydurmuş; bunlar herkes tarafından beğenilmiş, dilden dile ve nesilden nesile geçerek halka mal olmuştur. Tarihi kaynaklara göre milletler, ilk dönemlerinden beri bilmecelere sahip olmuşlardır. Bu yüzden bilmeceler, bütün kültürlerde en eski halk edebiyatı türlerinden biridir.”¹

Bütün Türk topluluklarında görülen sözlü bir folklor mahsulü olan bilmece, Türk Dünyasında farklı adlarla anılır. Türkçe yazılı kaynaklar arasında ilk defa Divanü Lügati’t-Türk’te “*tabuzgu, tabuzgu neng, tabuzguk, tabzug*” kelimeleriyle geçen bilmece karşılığında Türk Dünyasında, bir araştırmaya göre bazıları sesçe birbirine yakın 71 farklı söz kullanılmaktadır.²

Bugün Batı Türkçesinde bilmece adı, “*bilmek*” fiilinden doğmuş bir isimdir. Kuzey ve Doğu Türkleri, bu manada olmak üzere, “*tapmak*” fiilinden gelen “*tabışmak, tapmaca, tapkiş, tabışkak, tabuşturmak*” gibi kelimelerini kullanırlar.

Bilmecenin Azeri Türkçesindeki karşılığı “*bilmece*” veya “*tapmaca*”, Başkurt Türkçesinde “*yomak*” veya “*tabışmak*”, Kazak Türkçesinde “*jumbak*”, Kırgız Türkçesinde “*tabışmak*”, Özbek Türkçesinde “*tépişmek*”, Tatar Türkçesinde “*tabışmak*”, “*başvatkiç*” veya “*sir*”, Türkmen Türkçesinde “*tapmaca*” veya “*matal*”, Uygur Türkçesinde “*tepişmak*” vb.³

Biz, bu bildirimizde Türk dünyasındaki benzerleriyle aynı özelliklere sahip olan Lobnor bilmeceleri üzerinde durmak istiyoruz. Ancak Lobnorların “*tapışmak*” adıyla karşıladıkları bilmeceler üzerine geçmeden evvel Lobnorlara ve Lobnor kültürüne kısa da olsa değinmek istiyoruz.

* Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Görevlisi

¹ Altan Alperen, “Folklor ve Edebiyatın Unutulan Unsuru: Bilmeceler”, *Milli Folklor, Türk Dünyası Folklor Dergisi*, Güz/Kış S. 31/32 1996, s. 117.

² Saim Sakaoğlu, “Bilmece Terimi Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: XVII-XXI/1-2 (1979-1983) Ankara 1983, s.

³ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., Ankara 1993, s. 607.

Lobnorlar, Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Doğu Türkistan'ın güney ve merkezi ilçelerine nazaran nüfus sayısı az olan Türk boylarından biridir. 1957 yılında yapılan istatistiklere göre Lobnorların nüfusu 14.151'dir.⁴

Lobnorların kültürel yapılarına gelince. Bu konu üzerine değerli bilgileri Rus seyyah ve etnografi N. M. Prjevalski'nin *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahtı na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put' çerez Lob-nor po basseynu Tarima*⁵ adlı seyahatnamesinde bulmaktayız.

Meşhur seyyah 1876-1877, 1883-1885 tarihleri arasında gerçekleştirdiği seyahat esnasında (dördüncü seyahati) Lobnor'da bulunup, bu bölgenin tabiatını, coğrafi özelliklerini ve halkı ile ilgili değerli bilgileri kaleme almıştır.

O dönemdeki iklim zorlukları ile Çin feodallerinin baskısı altında ağır şartlarda yaşayan Lobnorları kısaca tanıtan N. M. Prjevalski'nin verdiği bilgiler şu şekildedir:

“Lobnor adı, aslında o bölgede yer alan bir göl ismidir. O topraklarda yaşayan Uygurların adı da bu göl isminden meydana gelmektedir. Lobnor gölüne, aynı zamanda “büyük göl” anlamına gelen Çön-kül adı verilmektedir. Yerlilerin dediğine göre bu isim, o bölgede yer alan Moğollar tarafından verilmiştir; ancak, ne anlama geldiği bilinmemektedir. Çin kaynaklarına göre “lob” kelimesinin Türkçe anlamı, “suların birleştiği yer”dir.⁶

Prjevalski'ye göre, Lobnorlar genellikle balık avlamakla meşguldürler. Fakat, balık avlanması, bahar, yazın ve son baharda görülür. Kışın ya da genellikle son baharın son aylarında Lobnorlar deve ve yak avına çıkarlar. Ayrıca yabani kuşlara da bu dönemde avlanırlar. Hayvancılıkla genellikle uğraşmazlar. Ama az sayıda koyun, inek, at ve eşekleri beslerler. Bataklık gibi de görülen Lobnor gölünün etrafı tarıma elverişli olmadığı için ekinle uğraşmak isteyenler de Doğu Türkistan'ın Çarkılık bölgesinde toprakları işlemekle meşguldürler. İşte bütün bunlar Lobnorların bilmecelerine de yansımıştır.

Uygarlığımızı oluşturan maddi eşyalar, insanlar, hayvanlar, yiyecek ve içecek maddeleri, çeşitli maddi varlıklar, sosyal olaylar vb. bilmecelerde ele alınmakta ve bir halkın maddi ve manevi kültürünü yansıtmaktadır. Lobnorlarda bilmeceler diğer Türk topluluklarda olduğu gibi, onlara has vasıfları, her şeyden evvel, coğrafi mevki ve halk hayatına bağlıdır.

Türk bilmecelerinin büyük bir çoğunluğu manzum bilmecelerden meydana gelir. Bazı araştırmacılara göre halk bilmecelerinin tümü ölçülü kafiyeli olup bütünüyle manzumdur ya

⁴ M. Osmanov, “Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnur Diyalekti”, *Türki Tillar Tetkiqati*, (Red. Zait Rehim) Milletler Neşriyatı 2, Pekin 1983, s. 45.

⁵ N. M. Prjevalski, *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahtı na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put' çerez Lob-nor po basseynu Tarima*, Sanskpeteburg 1888.

⁶ a.g.e., s. 300.

da söyleniş, aliterasyon, vezin ve simetri yoluyla günlük sözlerden ayrılıp belli bir şiir özelliği taşırlar. İşte Lobnorlarda bir manzum bilmece örneği:

Biy kıya, biy ak! Biy ağyık, biy saq!

Bu elém saña oynomas, xay kişi munu aytay! (Tapişmaq)⁷

“Bir kara, bir ak! Bir hasta, bir sağ!

Bu alem sana oyuncak değil, her kişi bunu söyler.” (Bilmece)

Baştın baştın kélgéllé,

Qızıl ıştan kéygéllé! (kamuş uçadağı paқта vaş)⁸

“Baş baş dizili,

Kızıl şalvara giyili” (Kamışın uçlarındaki pamuklu baş)

Derlenen bilmecelerin büyük bir kısmı hayvanlarla ilgilidir.⁹ Diğer kısım ise bitkiler, giyim, ev eşyası ve av aletleri ile ilgili bilmeceleri oluşturur.

Hayvanlarla ilgili bilmeceler:

1. *Açam ögüs, özü kıya, töt émçak ték. (Kala).*

“Babam öküz, özü kara, dört meme tek.” (İnek).

2. *Çöl yeyde kıızıl lama yügüydüm. (Tülkö).*

“Çölde kıızıl lama gibi koştum.” (Tilki).

3. *Döt tap iké şin-şin, biy ögrü. (Tögö).*

“Dört tane yürüyen, iki tane sallanan, bir tane eğri” (Deve).

4. *Kiçikéne biy néma vay, aykasığa kayap tovulaydo. Néme dise? – (Qoi).*

“Küçük bir şey var, arkasına bakıp bağılıyor. Nedir bu?” (Koyun).

5. *Qıçélikte ün çıkaip, kündüzi yoq. (Qumçaq).*

“Geceleyin ses çıkarıp, gündüz yok.” (Kurbağa).

6. *Özi tağıl buyuti ala, néme köyse şunu ala. (Yolvas).*

“Özü çizgili bıyığı ela, ne görse onu ala.” (Pars).

7. *Suğa kérse, mundag-mundag yügüyedo; kıyukqa çıksa, canı yoq. (Balık).*

“Suya girse, şöyle böyle yürüyor. Kuruya çıksa canı yok.” (Balık).

8. *Tağdin biy çeçken uçup tüşken. (Öydek).*

“Dağdan bir sıçan uçup indi.” (Ördek).

9. *Tağ töpeside kılay uçup töşti. O néme dise? (Ulay).*

“Dağın tepesinde kuğu uçup düşüyor. Nedir bu?” (Dağ hindisi).

⁷ S. E. Malov, *Lobnorskiy yazık*, Frunze 1957, s. 11.

⁸ **a.g.e.**, s. 12.

⁹ S. E. Malov'un *Lobnorskiy yazık* adlı eserinde yer alan bilmeceler 11-16 sayfalar arasındadır.

10. *Tağka kıık işek xaydap çıktım, biy kıymaça göş yok. (Selce).*
“Dağa kırk eşek sürüp çıktım, bir parça et (bile) yok” (Kene).
11. *Uzun kulak, kıuyğı yok. Namaz sem da yüğüyado, éytesi yok. (Tuşkan).*
“Uzun kulaklı, kıuyğı yok. Akşam dolaşıyor, sabah yok.” (Tavşan).
12. *Uzun kulak, tovulaydo, keltég vay. Néme dise? (İşek).*
“Uzun kulaklı, bağıırır, sopası var. Nedir bu?” (Eşek).
13. *Üzé kıaya, biy néma kıçkéne, xık kıayaydo (püşküyüv atado) (Toñuz).*
“Kendi kara, bir hayli küçük, “hık hık” bağıırır. (Domuz).
14. *Üzé kızil, ikké ilmek, edem köyse kaç kıaimak. (Céyén).*
“Kendi kıızıl, iki çengel. İnsan görse çabucak kaçıyor” (Ceylan).
15. *Üzö – kıaya, gep kılado, néme dise? (Kıayluğaç).*
“Kendi kara, konuşuyor. Nedir bu?” (Kırlangıç).
16. *Kıy vaşıda kıızıl göyas. (Xañniyt).*
“Kır başında kıızıl horoz.” (Yabani ördek).

Bitkilerle ilgili bilmeceleler:

1. *Ak tékenni püktédım, kıaltâ öşékké yüktédım. (Aştık).*
“Ak dikenı topladıım, küçük eşeğın sırtına yükleğım.” (Buğday).
2. *Baştıın baştıın kélgéllé,*
Kıızıl ıştan kéygéllé! (Kıamuş uçadağı paқта vaş).
“Baş baş dizili,
Kıızıl şalvara giyili.” (Kamış uçlarındaki pamuklu baş).
3. *Çöl yede kök piçan muñaymak. (Kıonaq).*
“Çöl yerde yeşil çayır hüzüın içinde” (Mısıır).
4. *Eylam içkeré, saçmağı taşkıarı. (Sebze) (veya zaydak, veya çamğar).*
“Kadıın içerde, saçları dışarıda” (Havuç).
5. *Kıatay kıatay tuıgalla, kiné tumaq kéygéllé. (Aptap – pöles)*
“Sıra sıra duranlar, eski şapka giyenler.” (Ay çiçeğı).
6. *Kıata kıata tuğalla puçkaq tumaq kéygéllé. (Zaranja).*
“Sıra sıra duranlar puçkak papak giyenler.” (Zaranja çiçeğı)

Giyim ile ilgili bilmeceleler:

1. *Kııçkéne biy néma bay: taşı yöliyo, içi kıuyuk. Néme dise? (Bök).*
“Küçücük bir şey var: dışı terli, içi kuru. Nedir bu?” (Şapka)

2. *Kündüz bogus, kiçesi suvay. (Ötüik)*

“Gündüz hamile, gece kısır” (Ayakkabı).

3. *Tapışmağ éy tapışmağ; iké yétim қаpişmağ. (Iştan).*

“Bilmece! Ey bilmece! İki yetim birleşiyor.” (Pantolon).

4. *Tapışmağ – i tapışmağ, iké yanı yapışmak. (Iştap).*

“Bilmece. Ey bilmece. İki yan yapışık.” (Pantolon).

Av aletleri üzerine bilmeceler:

1. *Boyuga uzun, aça kıyuk, üni yoğan. (Miltik).*

“Boyuna göre uzun, açılmış kuyruk, sesi güçlü.” (Tüfek).

2. *Çöl yede kızıl çuvuk kömdüm. (Kısmak).*

“Çöl yerde kızıl çubuk gömdüm” (İlmikli kapan).

3. *Paltı saldim deyekke,*

Ünü kétti a yaqqa. (Miltik).

“Baltayı vurdum ağaca,

Sesi gitti o yana.” (Tüfek).

4. *Yaz ma ğırlañ, kış ma ğırlañ, kış ma ğırlañ, ğırlañ, ma ğırlañ! (Tırmağ).*

“Yazın da kaygan, kışın da kaygan. Kaygan da kaygan.” (Kapan).

Ev eşyası ile ilgili bilmeceler:

1. *Attin égiz, ittin pes. (Égéy).*

“Attan uzun, itten küçük” (Eğer).

2. *Béy kiçig néme bay, xemi edamge lazim bolado. (Aş içédoğan қаşuқ).*

“Bir küçük eşya var, herkese lazım oluyor” (Yemek kaşığı).

3. *Biy tüp kaya at yép, tügétalmanı. (Yügen).*

“Bir şeyi kara at yiyip bitiremedi” (Dizgin)

4. *Dıǵıy, dıǵıy dıǵıçak, içédaki paқsiçaq. Iké tuluқ azuǵu, қoñıdақı қazuǵu. (Bala).*

“Gıcırdar, gıcırdar gıcırdak. İçindeki aciz. İki tulum aşı, arkasında da kazığı” (Beşikte bebek).

5. *Égéy, - xan boynıǵa égéy, néme dise? (Éşik).*

“Eğrilik, bir hanın boynu için nedir? (Eşik)

6. *Üzé bér, közü miñ. (Galvuy).*

“Kendi bir, gözü bin” (Süzgeç)

7. *Üzé kiçik қaya, canǵélli késeдо. (Üstüye, üssüye).*

“Kendi küçük, çalılarını kesiyor.” (Ustura).

8. *Yege koysa, midiyaydo; canı yok, kanı yok. Néme diseg. (Yép).*

“Yere koysa, sallanıyor. Canı yok, kanı yok. Nedir bu?” (İp).

9. *Yügüyüp, yügüyüp bayip, kusağı toyup kılado. Néme dise? (Zuylap).*

“Yürüye yürüye kursağını doyuruyor. Nedir bu?” (İğ).

10. *Xıt kılıp kérép kétti, tatıv alalmay, és kétti.*

“Hıt” deyip içeri girdi, dışarı çıkamadan, aklını yitirdi.” (Kilit).

11. *Şiş butu, işké kulağı bélide, yoktu galı. (Tayezü).*

“Ayağı sivri uçlu, iki kulağı belinde, yoktu boğazı.” (Terazi).

12. *Kündüz zede, kiçesi mamuyat (veya namuyat). (Asku).*

“Gündüz süslü, gece boş” (Askılık).

Sonuç olarak, Lobnor Bilmeceleri gerek şekil gerekse muhteva özellikleri bakımından incelenmeye değer zenginliktedir. Böyle bir inceleme, bir yandan Lobnor folklorunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bir yandan da onların Türk dünyasındaki paralelleriyle ilişkilerinin ve benzerliklerinin ortaya konmasını temin edecektir.